

tives / ed. by B. C. Hopkins. – Dordrecht : Kluwer Academic Publishers, 1998. – P. 273–316.

21. Zimmerman M. The Development of Heidegger's Nietzsche-Interpretation / M. E. Zimmerman // Die Entwicklung von

Heideggers Nietzsche-Interpretation. – Vol. II : Heidegger-Jahrbuch. – Freiburg ; München : Verlag Karl Albrecht, 2005. – P. 97–116.

O. Semenyaka

“OVER THE LINE”: THE DISCUSSION BETWEEN ERNST JÜNGER AND MARTIN HEIDEGGER ON EUROPEAN NIHILISM

The article analyzes the discussion on European nihilism, its contemporary phase and possible ways to overcome it between the prominent German philosophers Ernst Jünger (1895–1998) and Martin Heidegger (1889–1976). The connection between their dialogue and the conservative-revolutionary ideas of E. Jünger is shown.

Keywords: nihilism, metaphysics, Conservative Revolution, Worker, will to power, technology, modernity.

Матеріал надійшов 01.03.2012.

УДК 1(092)

Дмитренко К. С.

ЮРГЕН ГАБЕРМАС: ВІД РЕФЛЕКСІЇ ДО КОМУНІКАЦІЇ

У статті проаналізовано становлення і зміст критичної соціальної теорії німецького мислителя Юргена Габермаса (нар. 1929 р.). Автор виокремлює два типи соціальної критики – рефлексійну та комунікативну, що спираються на герменевтичну і нормативно-трансцендентальну складові відповідно.

Ключові слова: критична соціальна теорія, Юрген Габермас, комунікативна дія, пізнавальний інтерес, дискурс, життєсвіт.

Попри широке визнання і велику кількість перекладів українською та російською мовами, філософські і наукові розробки Юргена Габермаса залишаються порівняно маловідомими й малообговорюваними на українських теренах. Почасти це зумовлено об'єктивними чинниками, зокрема широтою творчого амплуа мислителя, що охоплює численні дослідження в царинах соціальної та політичної філософії, етики, філософії мови й філософії історії, відзначених детальною розробкою теорії істини, аргументації, соціальної дії, соціальної еволюції тощо¹. Сьогодні на пострадянському просторі усталилася низка стереотипних інтерпре-

тацій творчості Габермаса чи то як представника франкфуртської школи, спадкоємця Макса Горкгаймера і Теодора Адорно й одного з найвпливовіших реформаторів сучасної критичної соціальної теорії [4, с. 29–118; 1, с. 372–404], чи то як послідовника Карла-Отто Апеля, визначного представника комунікативного повороту у філософії другої половини ХХ ст. [2, с. 5–228; 3, с. 1–3].

Тим часом на Заході склалося кілька основних напрямів, за якими жваві дискусії довкола Габермасової творчості точаться і сьогодні. По-перше, це «постфукіанство» (зокрема, Девід Гой, Майкл Келі [4, с. 94–118]), спричинене дискусією Юргена Габермаса з Мішелем Фуко на початку 1980-х рр. По-друге, – праці учнів і послідов-

¹ Остання бібліографія праць Ю. Габермаса містить понад 50 назв лише в підрозділі «Першоджерела», що переважно складається з монографій, виданих автором [6].

ників Юргена Габермаса (Аксель Гонет, Шейла Бенгабіб), налаштованих на розроблення власного підходу та методології критичного соціального мислення, і, нарешті, – численні критичні рефлексії щодо Габермасових теоретичних розробок з боку як філософів (Карл-Отто Апель, Дитрих Бюлер¹, Герберт Шнедельбах [5, с. 7–22]), так і представників сучасної соціальної (Ганс Йоас [5, с. 97–118], Джефрі Александер [5, с. 49–73]) та політичної (Джеймс Боман [15, с. 87–114]) теорій.

З-поміж досліджень, присвячених творчості Габермаса, особливо вирізняються праці Томаса МакКарті. Свого часу цей американський учений доклав чимало зусиль для того, щоб повоєнна німецькомовна соціально-філософська думка посіла гідне місце в англо-американському світі й була сприйнята у відповідних науково-філософських колах. МакКарті був одним із одноступів Габермаса, який, утім, завжди продовжував утримувати певну дистанцію, що уможливлювала не лише докладний аналіз і змістовну інтерпретацію праць німецького мислителя, а й глибоке осмислення тих трансформацій, які супроводжували розвиток його ідей, а також критику відповідних поворотів і змін, зокрема детальну експлікацію похибок і можливих шляхів їхнього подолання. Орієнтиром для нашого дослідження стала видана наприкінці 1970-х рр. праця Т. МакКарті «Критична теорія Юргена Габермаса», що містила один із перших досвідів системної реконструкції шляху німецького філософа від теорії пізнавальних інтересів до універсальної прагматики.

У цій розвідці спробуємо представити розвиток критичної соціальної теорії Ю. Габермаса, з'ясувавши ті провідні методологічні й концептуальні інтенції, що визначили її становлення, та виявляючи основні чинники, зміст і наслідки її подальших трансформацій. Сподіваємося, що таке дослідження, з одного боку, поглибить і систематизує знання про теоретичні розробки Габермаса в соціальній філософії та теорії, а з іншого, – сприятиме подоланню стереотипного бачення цього мислителя як розробника універсалістської, квазітрансцендентальної теорії комунікативної дії.

Пізнавальний інтерес vs комунікативна дія

Наш аналіз зосереджуватиметься переважно на двох працях Ю. Габермаса – «Пізнання та інтерес» (1968) і «Теорія комунікативної дії» (1981), у яких викладено основні теоретичні засади критичної соціальної теорії на ранньому та

зрілому етапах його діяльності². Ці книги репрезентують дві різні концепції – рефлексійної й комунікативної критики, зіставлення яких увиразнює суттєві трансформації методологічного підходу мислителя впродовж тих двадцяти років, що пролягають між ранньою і зрілою стадіями його творчості.

Концепція критичних соціальних наук, представлена у праці «Пізнання та інтерес», спирається на теорію пізнавального інтересу. Це поняття Габермас запозичує з німецького трансценденталізму, переосмислюючи його історію від Канта до Гегеля. Якщо Кант протиставляв чистий та емпіричний інтереси пізнання, то Фіхте надає перевагу здійсненню актів мислення самим суб'єктом, використовуючи поняття рефлексії³. Повного визначення поняття пізнавального інтересу набуває тільки з урахуванням філософської критики теорії пізнання Гегелем. Останньому вдалося пов'язати рефлексію з поняттям життя, осмисливши пізнавальний процес у масштабі всього людства.

Підхід Ю. Габермаса характеризується не меншим цивілізаційно-світовим масштабом. У лекції «Пізнання та інтерес» (1965) [8] він намагається показати, що пізнавальні інтереси є квазіапріорним горизонтом, іманентним таким історико-антропологічним структурам, як влада, мова і праця. При цьому його теорію спрямовано на подолання суспільної і наукової криз, спричинених засиллям об'єктивізму у філософії та науці⁴.

² Ми брали за основу таку тематичну періодизацію наукової діяльності Ю. Габермаса у 1961–1992 рр.:

I. 1961–1969 (ранній період) – критичні дослідження історії науки, політичної теорії, суперечностей суспільного розвитку за доби пізнього капіталізму («Студенти і політика. Соціологічне дослідження щодо політичної свідомості франкфуртських студентів», 1961; «Теорія і практика. Соціально-філософські студії», 1963; «Техніка і наука як “ідеологія”», 1968); науково-методологічне обґрунтування критичної теорії («Пізнання та інтерес», 1968).

II. 1970–1980 (проміжний період) – дослідження з методології соціальних наук та історичного матеріалізму («До логіки соціальних наук», 1970; «Теорія суспільства чи соціальна технологія. До чого призводить системний підхід?», 1971; «До реконструкції історичного матеріалізму», 1976; лекції з комунікативної теорії суспільства та універсальної прагматики 1970/1971 і 1976 років, що увійшли до пізнішого збірника «Попередні студії і доповнення до теорії комунікативної дії», 1984).

III. 1981–1992 (зрілий період) – формування критичної теорії суспільства в межах комунікативної парадигми («Теорія комунікативної дії», 1981); застосування теорії комунікативної дії до царин етики і політичної теорії («Моральна свідомість і комунікативна дія», 1983; «Фактичність і значущість. До дискурсу теорії права і демократичної правової держави», 1992).

³ «Практичний» поворот, здійснений Фіхте, має ключове значення для розуміння поняття пізнавального інтересу в теорії Габермаса: «У понятті зацікавленої саморефлексії Й. Фіхте інтерес, вилетений у розум, уперше позбавляється своєї вторинності, відіграючи конститутивну роль як для пізнання, так і для дії. Розгорнуте Фіхте поняття саморефлексії як дії, поверненої в самій собі, має систематичне значення для категорії пізнавального інтересу» [7, с. 258].

⁴ Тут Габермас спирається на концепцію Едмунда Гуссерля, викладену в праці «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» [8, с. 147].

¹ Основні контраргументи цих філософів стисло викладає Томас МакКарті [14, с. 96–99].

Поняття пізнавального інтересу дає змогу запровадити нову класифікацію наук відповідно до типу зв'язку між суб'єктом пізнання і світом речей, з якими суб'єкт має справу через мовлення та дію. Як відомо, Габермас поділяє науки на емпірико-аналітичні, історико-герменевтичні та соціально-критичні. Емпірико-аналітичні науки керуються технічним інтересом пізнання, визначальна мета якого – підпорядкування довколишнього світу за допомогою технічних засобів і якомога точніше прогнозування майбутнього. Історико-герменевтичні науки спрямовані на досягнення порозуміння, що лежить в основі практичного інтересу пізнання. Попри очевидні розбіжності, обидва типи наук мають, як показує Ю. Габермас, дещо спільне, яке полягає в певному догматизмі: «Позитивістська самозрозумілість щодо взаємозв'язку вимірjuвальних операцій і успішного контролю залишається такою ж самоприхованою, що й самозрозумілість прикутого до витоків передрозуміння інтерпретатора, через яке здобувається герменевтичне знання» [8, с. 157–158]. Натомість критичні соціальні науки допомагають подолати цей догматизм через рефлексію. Остання й забезпечує реалізацію емансипативного інтересу, яким позначено всю історію людства у її суспільному і політичному вимірах.

Специфіка соціально-критичних наук, схоплена в поняттях емансипативного інтересу й саморефлексії, підлягає детальній розробці на рівні логіки пізнання. З цією метою Ю. Габермас звертається до психоаналізу Зигмунда Фрейда, стверджуючи, що останньому вдалося непомітно для себе розробити модель наукового пізнання, засновану на саморефлексії, що найбільше відповідає завданням і специфіці критики ідеології. На початку ХХ ст. психоаналіз відмежувався від інших психотерапевтичних підходів насамперед завдяки методу вільних асоціацій, спрямованості на виявлення внутрішніх психологічних конфліктів через вільний діалог лікаря з пацієнтом. Вчення, яке розробляє Фрейд, розпочинається з глибинної герменевтики і лише з часом об'єктивується на рівні металогічної структурної моделі функційних інстанцій психіки, таких як Я, Воно і Над-Я.

На думку Ю. Габермаса, батько психоаналізу помилявся, намагаючись зарахувати своє вчення до об'єктивних наук на кшталт нейрофізіології. Насправді, специфічна логіка психоаналізу виявляється в теорії загальної інтерпретації. Габермас також називає її метапсихологією, або метагерменевтикою, яка містить «засадничі припущення щодо того, як інтеракція і повсякденне мовлення пов'язані одне з одним через патологічний зв'язок і як вони можуть бути представлені у структурній моделі, обґрунтованій через

теорію мови» [7, с. 310]. Це означає, що ті припущення про стан та історію хвороби, які висуває лікар у процесі терапевтичної практики, й відповідні настанови і рекомендації, які з них випливають, мають, врешті-решт, бути potwierджені в житті самого пацієнта. Спілкуючись із хворим, терапевт збирає факти з його біографії, вибудовуючи з них оповідь, цілісний життєнаратив. Логіка оповіді не об'єктивістська, а дескриптивна, побудована не на основі загальних логічних законів, а на типах уявлень про самого себе та інших. При цьому інтерпретатор, звісно, може звертатися до металогічного рівня структурної моделі. Але те, що він насамкінець пропонує пацієнтові, є не що інше, як певна типова історія, модифікована відповідно до особливостей індивідуальної біографії. Більше того, прийняття цієї «пропозиції» також неавтоматичне, воно потребує від пацієнта самоосмислення й самовизначення. Таким чином, логіка загальної інтерпретації поєднує в собі ознаки як емпірико-аналітичного, так й історико-герменевтичного пізнання. При цьому роль рушія належить саморефлексії пацієнта, що дає підстави вважати цей тип пізнання соціально-критичним.

Праця Ю. Габермаса «Теорія комунікативної дії», оприлюднена на початку 1980-х рр., увиразнює другий варіант критичної соціальної теорії, розроблений на принципово інших методологічних засадах. На відміну від ранньої праці «Пізнання та інтерес», що містила епістемологічний начерк методології критичних соціальних наук, який так і не зазнав детальнішої розробки, провідними тут стають теорія соціальної дії й теорія суспільства. Викладаючи методологічні засади критичної соціальної теорії на цьому етапі, Габермас стверджує, що розробляє її як нормативно-емпіричну дисципліну. Це передбачає спрямування теорії комунікативної дії на визначення нормативних засад критичної соціальної теорії в нерозривній єдності з осмисленням фактичних процесів раціоналізації сучасного суспільства та пов'язаного з цим формування таких експертних царин, як сучасна наука, позитивне право, мистецтво й мистецька критика [10, с. 584]. При цьому основне нормативне підґрунтя теорії комунікативної дії забезпечує універсальна прагматика, яку Габермас розробляє протягом 1970-х рр., звертаючись до теорії мовної компетенції Ноама Хомського, теорії мовних актів Джона Сьорля й теорії комунікації Карла Бюлера.

Комунікативну раціональність німецький мислитель визначає як певні універсальні структури, якими конституюються практичні процеси аргументації. Базову модель комунікації, з якої виходить Габермас, можна представити таким чином: 1) висуваючи твердження, С1 намагається-

ся довести його значущість для іншого; 2) відповідно, його співрозмовник С2 може поставити під сумнів це прагнення і перевірити його; 3) для перевірки підстав, з яких виходить С1, С2 застосовує універсальні критерії значущості. Ними філософ вважає істинність (відповідність висловлювання наявному стану речей), правильність (відповідність висловлювання існуючим нормам) і правдивість (відповідність висловлювання внутрішнім переконанням мовця). Відповідно до тенденції прагматичного пом'якшення трансценденталізму він називає їх «домаганнями значущості», детально розробляючи це поняття у попередніх творах [12, с. 81, 353–358].

Особливість Габермасового підходу до витлумачення комунікативної раціональності та комунікативної практики полягає у прагненні з'ясувати, що об'єднує аргументативні практики, які здійснюються в різних життєвих світах і культурних контекстах, та чи існує єдиний тип раціональності, якому мають відповідати ці практики, щоб витримати перевірку на значущість. Саме на статус такого об'єднувачого поняття і претендує комунікативна раціональність разом із притаманними їй поняттями порозуміння (*Verständigung*) та комунікативної дії (*kommunikatives Handeln*). Спочатку Габермас звертається до теорії трьох світів Карла Поппера в інтерпретації його послідовника Яна Ярві, що розробляє класифікацію дії на основі типології зв'язку між дієвцем і світом. Це дає змогу виокремити телеологічну, нормативно-регулятивну й драматургічну дію відповідно до трьох світів – об'єктивного, соціального і суб'єктивного. Визначальним для розуміння комунікативної дії є поняття мови, що забезпечує порозуміння між дієвцями: «Поняття комунікативної дії покладає мову як медіум, через який відбувається порозуміння, у процесі якого учасники, здійснюючи зв'язок зі світом, висувають один до одного домагання значущості, що... можуть бути прийняті або відхилені» [9, с. 148].

Пропонований Габермасом шлях до розуміння спирається на здатність дієвців до самоосмислення таких домагань значущості, як істинність, правильність і правдивість. Тож визначальним для поняття комунікативної дії виявляється, поряд із мовою, поняття рефлексії.

В якому співвідношенні перебуває поняття комунікативної дії з телеологічною, нормативно-регулятивною та драматургічними типами дії? За Габермасом, з одного боку, комунікативна дія здійснює координування й узгодження між трьома різними світами. З іншого – умовою можливості цього координування є рефлексійна спроможність до комунікації самих дієвців, що й забезпечує вихід поза межі кожного із вищезгаданих світів. Такий парадоксальний статус комуніка-

тивної дії, спрямованої на налагодження необхідного взаємозв'язку між трьома світами [9, с. 125–126] без редукування їх до самого лише мовлення, можна виправдати, посилаючись на постметафізичний спосіб мислення Ю. Габермаса, що відмовляється від покладання єдиної першооснови і дедуктивного умовиводу з неї решти понять.

У подальшому Габермас визначає комунікативну дію в контексті теорії соціальної дії Макса Вебера, протиставляючи їй дію стратегічного типу. Якщо цілі комунікативної дії координуються відповідно до актів порозуміння, то основною метою дії стратегічного типу є досягнення успіху, що регулюється правилами раціонального вибору й оцінюється за мірою впливу на ухвалення рішень раціональними контргравцями [9, с. 384].

На рівні суспільства провідну роль у теорії комунікативної дії відіграють поняття системи й життєсвіту. Життєсвіт можна визначити як конкретну ситуацію повсякдення, в якій дієвці намагаються досягти порозуміння на основі спільного для них мовного і культурного горизонту тієї чи іншої традиції. На відміну від феноменологічного розуміння життєсвіту, у своїй інтерпретації цього поняття Габермас не обмежується світом культури. Навпаки, він прагне подолати культуралістське звуження поняття «життєсвіт», демонструючи його комплементарність до поняття комунікативної дії. Можна стверджувати, що життєсвіт співвідноситься із трьома світами подібно до того, як співвідносяться одне з одним зміст і форма. Взаємозв'язок між трьома світами, що його забезпечує орієнтована на порозуміння комунікативна дія, виконує щодо життєсвіту функцію «категоріального каркасу» (*kategoriales Gerüst*), без якого порозуміння між різними культурами було б неможливим.

На думку Ю. Габермаса, системні функції притаманні суспільству вже на ранній стадії розвитку, проте еволюційний процес відбувається таким чином, що з часом вони відокремлюються від життєсвіту. Прикладом тут може слугувати таке явище, як політична організація, що поступово інституціалізується в державі. На етапі капіталістичного суспільства економіка «відщеплюється» від політики; відбувається становлення ринку, що більше не підпадає під регулювання державної влади. Поступово система протиставляється життєсвіту, починає підпорядковувати його собі, здійснюючи функції контролю й управління. Габермас характеризує цей процес як патологічний, попереджаючи про загрозу «колонізації життєсвіту системою». У цій тезі можна вбачати переформулювання неомарксистської концепції «уречевлення» в рамках комунікативної парадигми.

Терапевтична і дискурсивна моделі комунікації

На перший погляд, порівняння комунікативної та рефлексивної критик виявляє подібність їхньої загальної логічної побудови: впродовж усього двадцятирічного періоду, що пролягає між двома версіями критичної соціальної теорії, Ю. Габермас так і не змінив свого початкового наміру узгодити нормативне з емпіричним, теорію з практикою. З огляду на це як рефлексійна, так і комунікативна моделі структуруються за взірцем нормативно-емпіричної дисципліни, що з необхідністю передбачає перевірку теоретичних суджень на рівні фактів з метою їх спростування або потвердження. Так, у критиці, опертій на психоаналіз, металогічний рівень представлено структурною моделлю з її функційними поняттями психічного (Воно, Я і Над-Я), тоді як у теорії комунікативної дії відповідну роль відіграють домагання значущості. Так само обидві критики містять вимогу потвердження через емпіричне використання: у першому випадку йдеться про практику лікування, що оцінюється згідно зі зміною стану конкретного пацієнта, в другому – про застосування нормативного інструментарію критичної теорії до пояснення таких історичних явищ, як модерне суспільство.

Така сама подібність спостерігається з точки зору філософської складової: методологічні основопоняття обох різновидів критики мають статус квазітрансцендентальних. Так, хоча пізнавальні інтереси – базове поняття для рефлексійної критики – і становлять іманентні структури людської історії та діяльності, Габермас відмовляється надавати їм статусу натуралізованих. Зокрема, він стверджує, що визначальними для їхнього розуміння є два моменти: з одного боку, той факт, що процес пізнання виходить із самих життєвих взаємозв'язків, одночасно діючи в них, а з іншого, – те, що репродукована суспільством життєва форма містить у своїй основі специфічний взаємозв'язок дії та пізнання [7, с. 260–261]. Парадоксальний статус «пізнавальних інтересів», що вислизують із лещат як класичного трансценденталізму, так і натуралізму, виявляється фундаментальним поняттям методології критичної соціальної теорії на ранньому етапі творчості Габермаса, свідчить про його спробу детрансценденталізувати розум за рахунок антропології, не полишаючи при цьому трансценденталістського домагання на аподиктичність. Що ж до теорії комунікативної дії, то хоча Габермас і називає її «початком теорії суспільства, що прагне потвердити власні критерії виправданості» [9, с. 7], маючи на меті «прояснення нормативних основ критичної теорії суспільства» [10, с. 583], але водночас заперечує її статус як мета-

теорії, покликаної встановити остаточні засновки власної об'єктивності. У завершальній частині «Теорії комунікативної дії» Габермас відмежується від будь-яких фундаменталістських домагань на остаточне обґрунтування, наголошуючи на тому, що його висновки мають статус гіпотез і можуть бути переглянуті у процесі накопичення знання.

Разом із тим між обома методологічними підходами – рефлексійним і комунікативним – можна провести чітку лінію демаркації. Це впливає з порівняння моделей комунікації, розроблених Ю. Габермасом на відповідних етапах його творчості. Аналітична ситуація між лікарем і пацієнтом, яку бере за основу автор праці «Пізнання та інтерес», анітрохи не нагадує ситуацію аргументативного обговорення, що становить осердя універсальної прагматики, на яку спирається теорія комунікативної дії. Ці дві принципово різні ситуації пропонуємо позначити як терапевтичну й дискурсивну моделі комунікації та здійснити їх аналіз і порівняння.

Передусім варто наголосити, що відповідні комунікативні моделі базуються на різному розумінні мови. Як психоаналіз, так і універсальна прагматика мають своїм підґрунтям мовлення, тобто мовну практику, здійснювану суб'єктами, різновидом якої може бути і повсякденна мова. При цьому, однак, міра формалізації і структурованості мовлення в обох дисциплінах принципово різна. Так, аналітична техніка залучає до уваги всі без винятку мовні компоненти, зокрема патологічні моменти пропусків і перекручень. Окрім того, у глибинній герменевтиці, якою займається аналітик, складним символічним моментам мовлення надається чи не найвагоміше значення, адже саме вони є своєрідним ключем до розшифрування несвідомого. Останнє, звісно, відбувається не без допомоги нормальної мови, яку вводить до гри лікар, реконструюючи історію хворого. Загальна інтерпретація, заново пережита пацієнтом, покликана, по-перше, сприяти пригадуванню і, по-друге, слугувати «схемою», відповідно до якої пацієнт за умови самоусвідомлення отримує змогу перекласти приватні несвідомі потяги, витіснені в царину несвідомого, мовою, зрозумілою для інших, і, таким чином, досягти зменшення впливу неусвідомлених потягів.

Що стосується універсальної прагматики, то, як відомо, ця дисципліна спирається на теорію мовленнєвих актів і має на меті віднайти у мовленні певні універсальні структури, умови його генерування. Габермас розрізняє конститутивні, експресивні та нормативні мовні акти, відповідно до яких він типізує соціальні дії й дискурси. При цьому мовець отримує можливість рефлексувати щодо власних мовленнєвих

актів, виявляючи їхню подвійну структуру, де провідна роль у сенсі генерування значення належить іллокутиву. Теорія мовної компетенції, що залучається до універсальної прагматики на правах фундаментальної складової, стверджує наявність універсальних генеративних мовних структур, якими мовець може оперувати, щоб удосконалити власні здібності. Додержуючи до цього прагматичний вимір, Ю. Габермас виводить чотири основні домагання значущості, які й становлять умови можливості відповідної нормативної моделі комунікації – дискурсу.

Таким чином, хоча цілісний погляд на рефлексійну і комунікативну побудову критики виявляє їхню схожість, за докладнішого розгляду очевидною стає принципова різниця, що полягає в перенесенні акцентів у загальній теоретичній моделі з герменевтичної складової на нормативну. Так, у терапевтичній моделі комунікації основна вага припадає на поняття загальної інтерпретації, що, орієнтуючись на телос структурної моделі, усе ж має нарративну будову. Вміщуючи такі типові компоненти, як ролі та сюжети, вона вибудовується як оповідь, що може бути легко припасована до неповторної біографії того чи іншого пацієнта. Якщо ж говорити про дискурсивну модель, то нарратив у ній майже відсутній. Дискурс передбачає ведення обговорення шляхом аргументації, де має місце обґрунтування висловлювань. Ключовим для досягнення розуміння між мовцями є момент прийняття твердження або його відхилення, а це означає здатність ухвалювати рішення самостійно, на власний розсуд, як сказав би Кант.

З цього випливає, що терапія і дискурс відрізняються не тільки на рівні поняття мови – вони виходять з принципово різних попередніх припущень щодо учасників комунікації. Так, учасниками психоаналітичного сеансу є лікар і пацієнт. Очевидно, що компетенції цих двох суб'єктів не тотожні. Хоча пацієнт проходить терапію добровільно, – а це означає, що, звертаючись до лікаря, він уже виявляє певний рівень рефлексійного самоусвідомлення, – його когнітивні здатності анітрохи не дорівнюють лікаревим. Пацієнт – це той психічно слабкий і понівечений, хто потребує допомоги; лікар – вправний і досвідчений, який може і бажає допомогти. На противагу цьому, дискурс потребує від учасників рівного володіння мовними компетенціями: будь-яка асиметрія тільки стоїть на заваді і має бути остаточно подолана в процесі досягнення порозуміння. Інтерпретація тут цілком поступається місцем формалізованим правилам і процедурам, на які у своїй аргументації орієнтуються сторони.

«Комунікативний поворот» у критичній соціальній теорії: спроба оцінки

Наголошуючи на основних відмінностях Габермасового підходу від підходу його попередників, А. Гонет і Ш. Бенгабіб роблять особливий акцент на спробі мислителя встановити нормативні засновки критичної соціальної теорії на базі таких понять, як комунікація та інтерсуб'єктивність. Утім, намагаючись оцінити теоретичний доробок Ю. Габермаса, слід врахувати також і шквал критики щодо його підходу, особливо потужний після виходу «Теорії комунікативної дії». Аналіз цієї критики видається важливим для диференційної оцінки здобутків і прорахунків критичної соціальної теорії Габермаса з точки зору перспектив її застосування до пояснення актуальних соціальних процесів і практик.

Відправною точкою такого аналізу слугуватиме ключове завдання критичної соціальної теорії, задеклароване Габермасом ще на початку 1960-х рр. Ідеться про синтез теорії та практики, який мислитель, як зрозуміло з праць 1960-х рр. («Теорія і практика. Соціально-філософські студії»; «Техніка і наука як “ідеологія”»), пов'язував із політикою. Рефлексуючи щодо ролі політичних інституцій у сьогоденні, Ю. Габермас намагається спроектувати нову модель політики, що відрізнялася б від панівних децизіоністської й технократичної моделей [14, с. 11–16]. Якщо остання виходить з елітаристського принципу управління, згідно з яким еліта бере на себе функцію керування суспільством, спираючись на найновітніші досягнення науки та техніки, то децизіоністська модель структурує політичну царину як поле боротьби між партіями і політичними лідерами, на якому право ухвалювати рішення належить переможцеві в конкурентній боротьбі. При цьому решта суб'єктів можуть впливати на політичне рішення лише опосередковано – голосуванням, що здійснюється на основі кількісних розрахунків.

Ю. Габермас вважає, що обидві моделі неприйнятні, оскільки відмовляють політичним суб'єктам у праві на нормативне ставлення одне до одного, що, фактично, призводить до деполітизації більшості населення. Основою для здійснення справжньої демократичної політики може бути лише комунікативна модель, що спирається на поняття публічної думки й відкритої дискусії. Це, своєю чергою, означає, що спільне волевиявлення громадян може здійснюватися лише на основі механізмів, здатних забезпечити умови для виконання відповідних процедур. Саме громадськість, громадське обговорення мають бути відновлені у пізньому індустріальному суспільстві, аби подолати наслідки хибної політики надвиробництва й

поступової втрати інтеракційного виміру соціальних відносин.

Отже, дві моделі критичної соціальної теорії, які ми проаналізували, можна розглянути саме з точки зору втілення завдання синтезу теорії і практики через оновлене розуміння політики. З цього очевидно, чому рефлексійна модель критики виявилася непридатною для реалізації такого наміру: спроба поширити психоаналіз на теорію суспільства спричинює нездоланні труднощі. По-перше, практика аналітичної психотерапії передбачає міжособистісне спілкування, яке, вочевидь, відсутнє у політиці. Нерівномірний розподіл влади між кваліфікованим лікарем і психічно невірноваженим пацієнтом може призвести лише до посилення суперечностей, наявних між протиборчими сторонами у політиці. По-друге, умови психоаналітичного діалогу аж ніяк не задовольняють умов класової боротьби, про яку йдеться у випадку критики ідеологій. Чи справді панівні класи зацікавлені в комунікації з пригніченими так само, як у ній зацікавлений лікар щодо пацієнта? Чимало критиків (Г.-І. Гадамер, Г. Й. Гігель, О. Негт, П. Рікер) вказували на такий недолік розробок Ю. Габермаса вже на початку 1970-х рр. Саме в цьому можна вбачати один із основних чинників подальшої відмови мислителя від поглядів, висловлених у праці «Пізнання та інтерес», і пошуку ним нових нормативних основ критичної соціальної теорії.

Утім, результат його подальшої роботи виявився не менш проблематичним. Критичні зауваження, висловлені щодо теорії комунікативної дії, можна поділити на три основні групи: ті, що стосуються теорії комунікативної раціональності; ті, що стосуються теорії комунікативної дії; й, нарешті, ті, що стосуються дворівневої теорії суспільства. Перша група проблем має справу з обґрунтуванням теорії комунікативної дії. Зокрема, на думку Герберта Шнедельбаха, відмова Габермаса від метатеорії ставить під сумнів його твердження про віднаходження універсальних нормативних засновків. Домагання значущості, які лежать в основі теорії комунікативної дії і при цьому мають статус гіпотез, виявляються неспроможними верифікувати власну безумовність без посилання на фундаментальніші теоретичні положення [5, с. 22]. Друга група проблем полягає в дуалізмі, який простежують багато критиків як на рівні теорії соціальної дії, так і на рівні теорії суспільства. Так, Джеффри Александер вказує на помилковість строгого поняттєвого розрізнення між комунікативною і стратегічною діями на основі поняття «порозуміння», адже на практиці ані перша, ані друга були б без нього неможливими [5, с. 64–68]. Подвоєння на рівні теорії соціальної дії призводить до дуалістичної схеми на рівні суспільства, яке

начебто можна розглядати одночасно з обох перспектив – системи й життєсвіту. Якщо дотримуватися Габермасових припущень, то виявляється, що такі інституції символічної інтеракції, як сім'я чи громадська сфера, містять у собі потенціал розгортання комунікативної дії, тоді як економічні інституції й державний апарат виявляються відірваними від мови як засобу досягнення консенсусу [5, с. 167]. Втім, така дискредитація системи не відповідає емпіричним фактам. Як слушно зауважує А. Гонет, у результаті отримуємо дві фікції: існування вільних від нормативності царин людської діяльності і, відповідно, сфер, позбавлених владних стосунків¹.

Корені цієї проблеми містяться в обґрунтуванні теорії суспільства на основі універсальної прагматики, що з необхідністю імплікує дуалістичне покладання ідеальної мовної ситуації. Так, намагаючись віднайти відповідь на питання, яким чином можливе дотримання домагань значущості в комунікативній практиці, Ю. Габермас наголошує на неунікненності контрфактичної пресупозиції: «Коли ми вбачаємо в іншому суб'єкта, а не супротивника або предмет маніпулювання, то ми неминуче приписуємо йому здатність брати відповідальність за власні вчинки. Ми можемо увійти з ним в інтеракцію, налагодити... інтерсуб'єктивну взаємодію, якщо виходимо з пресупозиції, що в разі відповідного запиту він зможе скласти звіт про свої дії, ...сказати нам, чому в певній ситуації він поводить себе саме так, а не інакше. Таким чином, ми вдаємося до ідеалізації, яка стосується також і нас, оскільки ми бачимо інших з тієї самої перспективи, з якої вони споглядають нас; ми припускаємо, що інші... спроможні назвати підстави власних вчинків, так само, як ми переконані в тому, що здатні звітувати про власні дії...» [13, с. 123–124].

Про те, наскільки проблематичне це припущення з точки зору синтезу теорії та практики, свідчить суперечка Габермаса з іншими представниками критичної теорії. Намагаючись виправдати підхід до критики ідеології, заснований на психоаналізі, мислитель, зрештою, був змушений чітко відмежуватися від теорії (політичної) організації. Він наголошує на необхідності розрізнення між «формуванням і розширенням критичних теорем, що забезпечують науковість дискурсу (істинні твердження)» й «організацією процесу просвіти, через який ці теореми можуть бути застосовані й перевірені» [11, с. 32]. А це, своєю чергою, ставить під питання можливість пов'язати між собою теорію та практику в рамках пропонованої ним концепції.

¹ Дослідник вбачає можливість подолання цієї дихотомії через розвиток критичної соціальної теорії на основі соціальної боротьби між представниками різних соціально-культурних груп за моральне визнання [13, с. 298–303].

Разом із тим беззаперечним здобутком підходу, пропонуваного Габермасом, видається спроба розробити критичну соціальну теорію за зразком нормативно-емпіричної дисципліни. Особливо перспективна у його теоретичній побудові герменевтична компонента, представлена т. зв. метагерменевтикою на етапі написання роботи «Пізнання та інтерес». У процесі переходу до теорії комунікативної дії цей проміжний між належним і дійсним рівень був багато в чому втрачений. Натомість останні тенденції до прагматизації в сучасній політичній і соціальній теорії свідчать, що саме герменевтичний рівень надає нові можливості з точки зору завдання «детрансценденталізації» критичного розуму.

Вдалим прикладом тут може бути модель демократичних практик, яку запропонував Джеймс Боман [15, с. 87–114]. Він наголошує на значущості контекстуалізації критичних норм у плюралістичних культурних, соціальних і політичних світах сучасного суспільства. Критик вирізняється з-поміж інших дієвців тим, що володіє більшим когнітивним капіталом і може використовувати його в різних контекстах, зберігаючи при цьому нормативне ставлення й змінюючи перспективу розгляду тієї чи іншої проблеми, пересуваючись від позиції першої особи до другої і навпаки. Та-

ким чином, критичне знання продовжує зберігати зв'язок із метанормами, але при цьому орієнтується на розв'язання конкретних проблем, підтвердження теоретичних положень на емпіричному рівні. Що стосується прагматичних тенденцій у соціальній теорії, то тут можна звернутися до напрацьовань Дж. Александера в царині культурної прагматики й теорії перформансу. Хоча зацікавлення цього теоретика від початку стосувалися передусім системної теорії суспільства, під впливом відновленого у 1970-х рр. символічного інтеракціонізму (Гарольд Гарфінкель, Ірвін Гоффман) він розвинув неофункціональний підхід, який дає змогу поглянути на сучасні соціальні процеси з історико-герменевтичної перспективи, не втрачаючи при цьому рівень системної мета-рефлексії. Так, розроблюване ним поняття перформансу передбачає віднаходження інваріантних елементів, що формують структуру перформативної дії, взаємозв'язок між якими, утім, має відмінний характер залежно від тієї чи іншої історичної доби. Очевидно, що в подальшому критична соціальна теорія має врахувати ці контекстуально й герменевтично орієнтовані розробки задля уникнення хиб універсалізму й формалізму, спричинених сучасними спробами повернення до кантіанства в царині соціальної філософії.

Список літератури

1. Дахній А. Юрген Габермас : становлення соціального філософа / Андрій Дахній // Залучення іншого : студії з політичної теорії / Юрген Габермас. – Львів : Астролябія, 2006. – С. 372–405.
2. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
3. Назарчук А. В. Этико-социальные доктрины К.-О. Апеля и Ю. Хабермаса (анализ методологических оснований) : дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : 09.00.11 / А. В. Назарчук. – Режим доступу: http://www.nazarchuk.com/books/book4/book4_1.html. – Назва з екрана.
4. Фурс В. Социальная философия в непопулярном изложении / В. Фурс. – Вильнюс : ЕГУ, 2006. – 182 с.
5. Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas' The Theory of Communicative Action / ed. Axel Honneth, Hans Joas. – Cambridge : The MIT Press, 1991. – 305 p.
6. Görtzen R. Habermas : Werk und Wirkung / Rene Görtzen. – Режим доступу: <http://www.detlef.horster.phil.uni-hannover.de/lit/habermas.pdf>. – Назва з екрана.
7. Habermas J. Erkenntnis und Interesse / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1968. – 364 S.
8. Habermas J. Erkenntnis und Interesse / Jürgen Habermas // Technik und Wissenschaft als "Ideologie" / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1968. – S. 146–168.
9. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Bd. 1 : Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. – 533 S.
10. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Bd. 2 : Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. – 641 S.
11. Habermas J. Theory and Practice / Jürgen Habermas. – Boston : Beacon Press, 1974. – 310 p.
12. Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1995. – 605 S.
13. Honneth A. The Critique of Power : Reflective Stages in a Critical Social Theory / Axel Honneth. – Cambridge : The MIT Press, 1991. – 340 p.
14. McCarthy Th. The Critical Theory of Jürgen Habermas / Thomas McCarthy. – Cambridge : The MIT Press, 1978. – 466 p.
15. Pluralism and the Pragmatic Turn : the Transformation of Critical Theory : Essays in Honor of Thomas McCarthy / ed. by W. Rehg and J. Bohman. – Cambridge : The MIT Press, 2001. – P. 1–144.

K. Dmytrenko

JÜRGEN HABERMAS: FROM REFLECTION TO COMMUNICATION

The article contains the analysis of German thinker Jürgen Habermas' (born 1929) critical social theory formation and content. The author distinguishes two types of social criticism – reflective and communicative ones, based, accordingly, on the hermeneutical and normative-transcendental aspects.

Keywords: critical social theory, Jürgen Habermas, communicative action, cognitive interest, discourse, life-world.

Матеріал надійшов 01.10.2011.